

Виховання, навчання і педагогічна думка на території Аравійського півострова і в мусульманських володіннях Європи в VI-XIII ст.

Якщо в розвитку Європи в епоху Середньовіччя найхарактернішим явищем було поширення і панування християнства, то в житті більшості народів Близького і Середнього Сходу аналогічну роль зіграло поширення іншої світової релігії - ісламу - виникла на території Аравійського півострова.

Аравійський півострів вважають найбільшим півостровом на Землі (площею понад 2,7 млн км²). Для нього характерні фізико-географічна цілісність і значне одноманітність ландшафтів - переважають пустелі, які є продовженням пустель Африки.

З давніх-давен Аравійський півострів населяли племена кочівників і хліборобів, що входили в семітську групу народів, в південній частині півострова вже в I тис. до н.е. виникли ранні держави, з V-VI ст. н.е. стали переважати арабські племена.

До VI-VII ст. кочівники, торговці, землероби об'єднувалися породинного в великі клани, клани - в племена. Главою такого племені вважався старійшина - Сеїд (шейх). Він був і верховним суддею, і військовим вождем, і загальним керівником зборів кланів.

Через Аравійський півострів проходили торгові караванні шляхи між Месопотамією, Сирією, Єгиптом, Ефіопією, Юдою. На перетині цих шляхів знаходився Мекканському оазисі поблизу Червоного моря. Оазис населяло арабське плем'я курейш, яка отримувала доходи від транзиту товарів через їх територію.

У Мекці був розташований стародавній доісламський храм Кааба. За легендою цей храм спорудив біблійний патріарх Авраам (Ібрахім) зі своїм сином Ісмаїлом. Виникнення храму пов'язане з впадом на землю священним каменем, якому поклонялися з найдавніших часів, і з культом бога племені курейш Аллаха (від араб, ілах - господар).

У VI ст. в зв'язку з переміщенням торговельних шляхів в Іран значення торгівлі на території півострова падає. Яке зазнало втрат від караванної торгівлі доходи населення змушене шукати джерела існування в землеробстві. Однак в пустельній місцевості це було нелегким заняттям, родючі землі треба було завойовувати. Об'єднати розрізнені племена, що поклоняються різним богам, вдалося на основі нової віри.

Засновником ісламу вважається реальна історична особа Мухаммед (бл. 570-632), який отримав від Аллаха одкровення, які записав і став проповідувати. Вони ж лягли в основу Корану, священної книги мусульман. Мухаммед і його послідовники - халіфи були провідниками не тільки релігійних, а й політичних ідей. Іслам став світовою релігією вже через 100 років після свого виникнення, а створене ним держава - халіфат, який займав спочатку невелику частину Аравійського півострова, охопив всю Північну Африку, Іспанію, Іран, Середню Азію, Близький Схід, Малу Азію, Балкани, проник на Кавказ.

Мусульмани насаджували свою віру серед язичників переконанням і мечем. Непокірним нічого не залишалося, крім як прийняти іслам і стати покірними (слово "мусульманин" перекладається як "покірний") або прийняти смерть. "Люди писання" - іудеї і християни були змушені або платити данину халіфам, або залишати свої землі. Поширення ісламу по світу супроводжувалося великими кровопролитними війнами.

Іслам визначав і до наших днів визначає всі сторони життя мусульман, не тільки їх віру, а й побут - аж до дрібниць. Поряд з Кораном була створена інша священна книга - Сунна (в перекладі - "приклад", "зразок"). Суть ісламського виховання відображена саме в цьому джерелі. Ранні мусульманські громади отримали чіткий регламент своєї релігійної і світської життя у вигляді хадисів - коротких повчань, зібраних в Сунні, яких налічується понад 50 тис.

Важливою частиною ісламу є шаріат (дослівно - "глибоке знання") - звід правових і богословських нормативів, що регулюють все життя мусульманина. Шаріат лежить в основі етичних норм поведінки, які можна прирівняти до законів - юридичним нормам з точки зору їх суспільної ролі. Виконання норм шаріату вимагає від людини щирості і свідомості. Однією з причин успіху ісламу у різних народів було те, що він дозволяв їм зберігати свої історичні традиції та звичаї, що позначалися поняттям "адат".

Ісламське виховання в епоху європейського Середньовіччя здійснювалося на основі поєднання шаріату і адата: з одного боку, дотримання норм ісламу, з іншого - дотримання звичним для народу віковим традиціям.

Найважливішим інститутом мусульманського виховання була сім'я. Батько сімейства ніс повну відповідальність за виховання хлопчиків і дівчаток і перед Аллахом, і перед громадою, і перед своїм родом. Злочин або вчинок, що суперечили нормам шаріату, накликали осуд і ганьба на весь рід. Будь-який прояв невихованості і поганого поводження з боку дітей розцінювалося як недостойний вчинок батька. Покірність Аллаху і його заповідям, скромність стали основними якостями, які виховувалися як в родині, так і поза нею.

Характерною рисою ісламського виховання було роздільне виховання хлопчиків і дівчаток в родині. Будинок мусульманина ділився на дві половини: чоловічу і жіночу. Жінкам дозволялося входити на чоловічу половину тільки з метою збирання і під час відсутності чоловіків. На жіночу половину мав право входити тільки глава сім'ї. Жінки традиційно були позбавлені багатьох прав, не могли виходити з дому без чоловічого супроводу, є в присутності чоловіків, здійснювати разом з ними молитву, жінка не повинна була показувати на людях свого обличчя, говорити з незнайомими, сидіти в присутності чоловіків і т.д. Хлопчики перебували на жіночій половині зазвичай до чотирьох-п'яти років, поки не опановували навичками самообслуговування, після чого переходили на чоловічу половину під нагляд батька та інших чоловіків.

Головним достоїнством жінки у мусульман вважалася покірність, лагідність. З раннього віку дівчаток готували до заміжжя і виконання домашніх обов'язків.

Важливою особливістю мусульманського шлюбу є його полігамність. У сурі Корану під назвою "Жінки" записано: "Одружуйтеся з тими, що приємні вам, жінках - і двох, і трьох, і чотирьох. А якщо боїтеся, що не будете справедливі, то - на одній ...". Іслам допускав багатоженство як явище, властиве доісламському способу життя, з одного боку, а з іншого - як вимушену необхідність для постійно воюючих держав. Іслам, правда, обмежив число дружин чотирма і зрівняв їх в правах, так само як і народжених ними дітей. Виховання в полігамній сім'ї мало свої особливості, що стосувалися, перш за все, взаємин дружин і їх дітей. Шаріат покладав на чоловіка обов'язок встановлення миру в родині, що досягалось нерідко вельми жорсткими засобами.

Вивчення Корану і Сунни починалося для дітей в сім'ї, як правило, у формі повчань батька, а також з заучування "Аль-Фатіха" - першої сури Корану, яку кожен мусульманин повинен був вміти вимовляти на арабській мові.

В епоху Середньовіччя в мусульманському світі виробилися чіткі релігійно-правові норми, що визначали цілі, форми і методи ісламського виховання. Вони лягли в основу виховання в кожній громаді, в кожній родині і школі, а також в основу педагогічних ідей середньовічного мусульманського Сходу.

В ході формування мусульманської теології склалися різні її школи, в рамках яких розвивалися наукові знання - математика, астрономія, граматики арабської мови. У підходах до науки виразно простежується зв'язок ісламської культури з давньосхідними культурами; зокрема, з сирійської були запозичені коментарі до античного філософського спадщини; Візантія справила вплив на організацію державно-адміністративного управління; вплив перської культури простежується в розвитку літературних і природничо-наукових знань; в свою

чергу, в результаті розвитку культури країн арабського халіфату світ познайомився з арабської цифровою системою числення, годинами, компасом і ін.

Важливим засобом поширення культури став арабську мову і арабська писемність, створена ще в IV ст. на основі арамейської листи. Освічені люди, здатні проповідувати Коран і навчати грамоті, ставали вчителями в повсюдно створювалися при мечетях елементарних школах. Навчання в них починалося з усного ознайомлення з правилами Корану, їх первісного осмислення, потім переходили до читання і переписування текстів.

Починаючи відвідувати школу з шести років, діти перебували в жорстких умовах - багатогодинні, монотонні заняття, суворі покарання за лінощі і проступки. Підвищене утворення давалося в медресе, що створювалися при мечетях. До елементарним знанням початкової школи в медресе додавалися поглиблене вивчення арабської мови, ознайомлення з діяннями пророків, оволодіння основами ісламського правознавства. Такий зміст навчання впливало з трьох основних установок ісламу: освоєння науки про читання і тлумаченні Корану, вивчення діянь пророків і правознавство.

Кроком вперед у розвитку освіти можна вважати організацію в Багдаді з ініціативи халіфа Мамуна (786-833), який вважався покровителем наук, свого роду культурних центрів - "Будинків мудрості", в яких найбільші вчені обговорювали тексти античності і вели дискусії але проблем сучасного їм світу. У цих центрах складалися бібліотеки, привертати до себе увагу всіх зацікавлених в знаннях людей.

Як приклад реалізації ісламської концепції освіти можна привести шкільну систему Ірану, що склалася до IX ст. і представлена двома типами шкіл: арабо-граматичної - "мактаб", навчання в якій проходило на основі Корану, і школою перського напрямки - "куттаб", в якій переважно вивчалася історія Ірану.

У зміст освіти в школі підвищеного типу - медресе - входили мусульманська теологія, правознавство, арабську мову з упором на граматику, каліграфія і діалектика. Метою навчання було, перш за все, релігійну освіту. Велика увага приділялася при цьому розвитку розумових здібностей, в першу чергу - пам'яті.

У X-XI ст. Іран переживав культурний розквіт і перетворився на великий центр культури всього середньовічного Сходу. У цей період від ісламської догматики стали поступово відділятися природничі науки - математика, географія, фармакологія, астрономія, що знайшло відображення і в освітній діяльності медресе, які стали включати ці науки в зміст навчання.

Після звільнення в IX ст. від арабської залежності і в зв'язку з формуванням новоперсидської мови (фарсі-дарі) в Ірані з'явилася велика кількість наукової літератури та книг світського змісту. З метою зберігання книг створювалися спеціальні установи, де можна було не лише ознайомитися з рукописами, але і здобути освіту, оскільки бібліотеки використовувалися як центри навчання, пов'язані з переписуванням рукописів.

Період IX-XIII ст. в східнознавстві вважається епохою східного Ренесансу, оскільки задовго до європейського Відродження вчені арабо-мусульманського світу піддали глибокому вивченню духовну спадщину Античності в світлі ідеології ісламу.

Перші переклади Аристотеля на арабську мову здійснили ще сирійські лікарі, запрошені в Багдад в VIII ст., де був створений так званий "Будинок мудрості", в якому відбувалися диспути за участю таких мислителів, як Фарабі, Кінді, Ібн Сіна (Авіценна), Ібн Рушд (Аверроес) і ін. Коментування ними праць Аристотеля і Платона сприяло розвитку конкретних наук: математики, астрономії, медицини. У своїх поглядах мислителі Близького Сходу спиралися на ідею про вічність світу. Їх хвилювали проблеми співвідношення Бога і людини, людини і природи, визначення меж релігії і науки. Незважаючи на те що слідом за Платоном і Аристотелем вони визнавали божественне начало як першопричину всіх причин, вони в той же час високо оцінювали знання, засновані на досвіді і логічних доказах.

Головним у вченні про людину та її вихованні у східних мислителів виступало прагнення проникнути в суть людської природи. З цією метою вони зверталися до, умовно кажучи, практичної філософії, яка має в центрі своєї уваги поведінку, діяльність, функції людини. Тому сутність виховання людини зводиться до вироблення у молоді навичок дотримання етичних норм, прагнення до освіченості, що допомагає засвоїти ці норми, і до оволодіння прийомами самопізнання і самовиховання.

Зміст філософських трактатів того часу дозволяє судити про колі проблем, що хвилювали середньовічних мислителів Сходу. Уже в самих назвах цих праць знаходили відображення найгостріші педагогічні проблеми: "Трактат про зразкове вченні, основи знання і про розум молоді" Фарабі, "Про виховання учнів" Насіреддіна туями і ін.

Вчені-енциклопедисти Сходу (Кінді, Фарабі, Ібн Сіна, Ібн Рушд, туями, Біруні, Ібн Халдун та ін.) Справили великий вплив на розвиток філософської і педагогічної думки не тільки в країнах Сходу, а й в усьому світі. Зокрема, це знайшло відображення в працях європейських гуманістів.

Характерною особливістю педагогічних поглядів енциклопедистів Сходу було особливу увагу до різнобічного розвитку особистості. Вивченню широкого спектру питань, пов'язаних з гармонією душі і тіла в процесі розвитку особистості, присвятили свої роботи мислителі, котрі володіли справді енциклопедичними знаннями. Такий підхід багато в чому пояснює і причини значного впливу мислителів Сходу на європейських просвітителів наступних епох.

Вважається засновником арабської філософії *Абу-Юсуф Якуб бен Ісхак Кінді* (бл. 800 - бл. 879) створив понад 200 творів з різних галузей знання, у тому числі з педагогіки. У своєму вченні про розум він висунув концепцію чотирьох видів розуму - актуального, потенційного, набутого і який проявляється. Наука, на його думку, варто значно вище релігії, і на підставі цього необхідно в процесі виховання дитини формувати у нього не сліпу віру, а високий інтелект, здатний зіграти основну роль як в його моральному вдосконаленні, так і у всіх видах його діяльності, оскільки головним інструментом досягнення успіху є розум. Пізніше, в XIII в., Ця ідея отримала подальший розвиток в теорії європейського філософа Роджера Бекона. Багато європейських просвітителів не раз посилалися на праці Кінді.

Другим учителем після Аристотеля сучасники називали блискучого вченого і філософа Абу Насра аль-Фарабі. Йому належали блискучі коментарі до праць Аристотеля, їм детально розроблялися проблеми розумового, морального, естетичного та фізичного виховання молоді, проблеми педагогічної праці, які тісними нитками перепліталися з його філософськими поглядами.

Зокрема, Фарабі був найбільш послідовним противником фанатичності ідеології ісламу. Коментуючи "Етику" Аристотеля, він стверджував, що вище благо знаходиться в існуючому світі, і тільки божевільні вважають, що воно поза ним. Проблема виховання виступала у Фарабі як одна з найбільш важливих і складних частин його філософської системи. Головна мета виховання, відповідно до його концепції, - підвести людину до щастя через оволодіння чеснотою, що складається в здійсненні добрих справ.

У трактатах Фарабі пропонуються конкретні методи виховання чесноти засобами пізнання. Він поділяють їх на "м'які" і "жорсткі". Якщо виховуваних самі проявляють бажання опановувати науки, прагнення до праці і добрих вчинків, то в цьому випадку доречні м'які методи виховання, які допомагають посиленню цих прагнень. Якщо ж підопічні злісні, свавільні, ліниві - до них можливе застосування жорстких методів, тобто примусу. Разом з тим використання таких методів має визначатися рівнем моральності самого вихователя. Виховна діяльність, таким чином, вимагає від вихователя великих

знань і високих моральних якостей в поєднанні з наблюдельністю. У формуванні морального обличчя людини, на думку вченого, вирішальними факторами є взаємини людей в конкретному співтоваристві і людська воля. Дитині повинні бути створені умови для формування моральних установок. Так Фарабі сперечався з ідеями Аристотеля про кодекс моральних правил, які, з його точки зору, носять занадто універсальний характер. Характер дитини може змінюватися навіть у важких умовах.

Понад 150 праць з астрономії, географії, математики, фізики, фармакології, історії, етнографії, літературі, філософії, в яких розглядалися і проблеми змісту освіти і виховання, створив *Абу Рейхан Мухаммед Біруні* (970-1048). Він говорив про важливість наочності і систематичності в навчанні, про розвиток у всіх учнів пізнавальних інтересів в процесі навчання. Придбання знань, на його думку, відбувається, перш за все, завдяки досвіду і спостереженню.

Названий свого часу "королем наук", талановито поєднував теоретичне мислення філософа, психолога, математика і педагога з практичною діяльністю, Абу-Алі Хусейн ібн Абдаллах Сипа відомий всьому світу в латинській транскрипції як *Авіценна* (980-1037). Він займав посади лікаря і візира при різних правителях в країнах Близького і Середнього Сходу. Серед численних його робіт найбільший інтерес представляють багатотомний "Канон лікарської науки" і енциклопедична праця "Книга зцілення", куди увійшли важливі для педагогічної теорії розділи: "Книга про душу", "Книга знання", "Книга вказівок і настанов". Його основний підхід до виховання полягав у вимозі комплексного впливу на розвиток дитини, в широкому використанні арсеналу різних розвиваючих засобів: музики, поезії, філософії. Таке виховання повинно було здійснюватися не індивідуально, а разом, щоб діти вчилися один в одного, могли змагатися між собою, краще здобуваючи знання. При цьому, вважав він, необхідно виділяти різні рівні навчання в залежності від можливостей виховуваних. Визначаючи зміст освіти, Ібн Сіна рекомендував починати з навчання дітей усного та писемного мовлення, що є основою власне наукової освіти. Оволодівши необхідною сумою знань, учень може приступити до підготовки себе до майбутньої професійної діяльності.

Авіценна, середньовічний вчений, автор низки праць педагогічного характеру

Не один рік свого життя Ібн Сіна присвятив викладацькій діяльності. Наукові праці та практична діяльність лікаря і педагога створили йому популярність не тільки на Сході, але й на Заході. Разом з тим при житті він піддавався гонінням з боку служителів ісламу, оскільки багато в його поглядах суперечило релігійним догмам. Після його смерті в Багдаді за наказом халіфа були спалені майже всі його твори, настільки небезпечними вони представлялися ісламу навіть після смерті автора.

Аверроес - латинізоване ім'я андалузького вченого і мислителя Ібн Рушда (1126-1198). Він був родом з перебувала на той час під владою арабів Іспанії, став широко відомий з моменту його появи на європейській культурній арені в якості популяризатора спадщини Аристотеля. Твори Аверроеса засновані на раціоналізмі, схилянні перед силою розуму. Його перу належить, зокрема, праця "Система доказів", що приніс славу східній педагогічній думки. У ньому висувалися принципи навчання - свідомість, науковість, наочність, які увійшли до фонду педагогічної думки і Нового часу.

Займаючи одночасно посади судді і придворного лікаря в Андалузії і Марокко, Аверроес створив семитомну медичну енциклопедію. У ній і в інших роботах їм проводилася ідея про інтелект як певної субстанції, властивій всім людям і що впливає на них ззовні. Ідеї Аверроеса були популярні в Європі аж до XVI ст. У західноєвропейській середньовічній філософії навіть виник особливий напрям - аверроїзм, яке займалося натуралістичним переосмисленням вчення Аристотеля.

Характерною особливістю поглядів вчених середньовічного Сходу стало особливу увагу до всебічного розвитку особистості і соціальної обумовленості

виховання. Вчені-енциклопедисти середньовічного Сходу дуже вплинули на розвиток філософської і педагогічної думки в усьому світі. Значна частина педагогічних ідей середньовічних мислителів Сходу, їх уявлення про освіту, моральності, ролі сім'ї та вчителя у формуванні дитини, про співвідношення видів виховання увійшла в фундамент, на якому згодом шикувалися педагогічні теорії європейського Відродження і Просвітництва.

Предтечею епохи Відродження на Близькому Сході можна назвати Кордовський Халіфат. Приблизно до 929 р Арабський халіфат розпадається на три частини: Єгипетський (Каїрський), Багдадський і Кордовський.

Кордовський Халіфат (до 929 м - емірат) - середньовічне ісламську державу на території сучасних Іспанії та Португалії. Столицею Халіфату була Кордова. Після 1031 р Халіфат розпався на ряд еміратів, значним з яких був Гранадський емірат.

IX-X ст. - Час підйому і розквіту культури і науки в Кордові. "Другим Багдадом", "прикрасою світу" і "обителлю наук" називали Кордову в арабському світі, а потім і у всій Європі. Практично все населення міста (включаючи жінок) було грамотним. У місті існував водопровід, вуличне освітлення, 3 тис. Лазень, сотні готелів і п'ять десятків лікарень. Місто було оточене садами. Зразком архітектури того часу досі є Мескіта.

Кордовським халіфи були освіченими людьми, покровителями мистецтв і наук. Центром мусульманського світу вважався Багдад, і саме звідти в Кордову прийшли вчення різних правових шкіл, правила церемоніалу, прочитання Корану і багато іншого. Вчені, поети, правники арабської Іспанії вважали за необхідне вчитися у східних вчителів і здійснювали поїздки в Сирію.

Халіф Аль-Хакама II (роки правління 961-976), правитель і поет-учений, менше своїх попередників захоплювався війнами і тому зосередив зусилля на розвитку своєї держави. Він залучав на службу до двору не тільки мусульман, але і християн, і євреїв, що славилися своєю освіченістю, і створив понад 20 безкоштовних шкіл, в яких навчалися як хлопчики, так і дівчатка з бідних сімей.

Значними благами він привертав до свого двору прославлених іноземних вчених, що дозволило створити в Кордові медичну школу і університет, який на той час став одним з найвідоміших в Європі.

При університеті Аль-Хакама створив бібліотеку, яка містить близько 400 тис. Томів, в тому числі арабські праці з медицини, алгебри, тригонометрії, ботаніки, астрономії, географії, філософії, оригінали та переклади античних філософів і вчених, єврейських і християнських авторів. В університеті існувала школа перекладачів книг арабською мовою з грецької та івриту.

Кордовський халіфат зайняв важливе місце в розвитку духовної культури Сходу і Європи.